художня бібліотечка

С. ПИЛИПЕНКО

КАРА

ДЕРЖАВНЕ
ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ

С. ПИЛИПЕНКО

КАРА

П'ЯТЬ ОПОВІДАНЬ

ДРУГЕ ВИДАННЯ

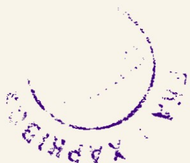
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930 ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літопису Українського Друку“, „Картковім репертуарі“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати.

**Дніпропетровське,
Друкарня пам. „Перекопу“ —
Поліграфтресту. Зам. № 1681.**

Укрголовл. № 778/Д з 11|VII—30 р. Тир. 20.000. 2¹/₈ арк. Ост. 364 Б6.

К А Р А

I

Глибоко вгрузають важкі порепані чоботи в пухкий сніг. Розпарене обличчя аж вилискує, тільки на вусах та бороді налипли бурульками крижинки. Жилава рука щоразу хрумкає їх пожовклими від тютюну пучками, та за хвилину вони знов налипають. Ізсунута на потилицю шапка вивітрює розіпрілу чуприну. Думки мерехтять, мов ті іскорки на сніжинках. Веселі, сумні, ніякові.

— Оце навпростець ходити! Спізнивсь дуже — мо, хто й підвіз би був... Та й люду сьогодні на ярмарку! Аж он звідки понаїздили... Тільки що воно за купець пішов: насилу своїх чорненьких збув. Ех, і волики були! Тра відразу лісу придбати та з весною й за хату. Покривилась на геть стара, потрухлявила, як не завалилась досі. На всьому селі хіба в брата Никона гірша... Тяжко Никонові, ще й помічника немає, як і в мене, вдівця самітного... Хто - зна в кого й удався Григор: усе гулянки та бешкети, бешкети та гулянки. Нема того, щоб батькові підпомогти

господарство направити... Ех, життя, як ота путь глибококолійна...

Розстібнув кожуха і, важко сапаючи, сунув до переїзду. Там, за залізницею, близько й село. Горбок, левади, річка, хати... Півгодини ходу.

Сутеніє. Одинокі спізнілі ґави, стомлено кракаючи, поспішають на нічліг. На засніженому полі химерно танцюють ледве помітні тіні від них. Якась пара затримала льот і кружляє над напівсплюндрованою сторожкою біля переїзду. Дурні! Там відколи ніхто не живе, не лишає поживи. Бомба з денікінського бронепотягу цілу родину поклала в домовину. Криваве, страшне місце... Поглянули на розбитий дах ґави, кракнули ще раз — і на домівку. Глухо скрипнула луна від їхнього крику в порожньому полі. Завмерла. Тихо, тільки чоботи човгають, уминають сипкий сніг.

Лячно Созонові, долю залізничника згадавши. Не знає людина, коли й звідки на неї лихо натрапить. Безневинному кари завдасть, винного помилує.

Чорною пасткою вищерилось вікно сторожки, і здається Созонові, що в тій пастці щось ворушиться. Рука цупить батіг — єдине, що лишилося від волів, бо віддав і ярма на додаток. Друга нервово мацає в пазусі хустинку, де загорнуті паперові червінці.

— Виймай, виймай гроші, не лінуйся! — раптом з вікна глузливий голос, і просто

перед очима смертодайна дірочка револьвера.

— Хлопче, не жартуй!

— Які там жарти! Клади на землю, бо вб'ю. Ну!..

— Хлопче, шануйся! Що робиш?

— А туди тебе... Клади, бо тільки й жив!

Отетерілий з несподіванки Созон покірно кладе дрижачкими руками хустинку. З жахом дивиться на чорну, як ґав'ячий дзьоб, лискучу люфку.

— Ставай на коліна, молись наостанку,— чути команду, і люфка наближається до Созона. Ось-ось кракне — і нема його, як не стало тоді родини залізничника...

— Май совість, чоловіче! За що караєш?

— За що? За гроші, от за що. Щоб не виказав.

— Та цур йому! Мовчатиму. Зглянься, не бери гріха на себе.

— Мовчатимеш? А я знаю? Молись, кажу!

— Ой-йой!

Голосно ляснув постріл і геть там покотивсь луною по залізниці. Созон завчасу ницьнув. Лежав, не тямлячи, чи живий він, чи мертвий.

— Доля помилувала. Удруге не стрілятиму. Тільки пам'ятай: одне слово — і тебе вб'ю, і хату спалю. Мене арештують — хлопці помстяться, все'дно не житимеш. Іди, не оглядайсь, розтуди т-тебе телеграфним стовпом через поперек!

Очманілий, хитаючись, наче п'яний, брів додому Созон. У вухах лящала брудна безглузда лайка, дзвенів перекатами постріл. Наче обценьками стискало щось горло, тягло вниз куточки губ, збирало в зморшки шкіру коло очниць.

— Волики мої чорненькі, намарно ходив коло вас, намарно недоїдав, недосипав... Дітоньки мої маленькі, не бачити вам нової хати, м'якої постелі, доброї їжі. Ходити вам наймитами, поневірятися по чужих людях. Не для вас уторгував, для харцизяки, бузувіра нелюда!..

Чорною хмарою всунувся Созон у свою похилу хатину й повоаливсь на лаву, як був у кожусі і змокрілих чоботях. Сумні думи вже покинули його. Отупіло дивився на жердку, куди почепив непотрібний уже батіг, і без кінця проказував про себе налазливу лайку:

— Телеграфним стовпом через поперек... А щоб тебе телеграфним стовпом через поперек!

Чогось стало смішно, аж схлипнуло реготливо в горлі й перекривило обличчя. Підвівсь, провів рукою, наче змахував щось із лоба.

— Оце наярмаркував! Нову господиню в нову господу завів. Оженивсь рогач з коцюбою, привели черепків із черепенятами... Начереп'я життя пішло...

Піймав на собі зачудований погляд старшенької дочки. Встала вона була, засвітила гасника, видобула з мисника горщика з вечерею, вкраяла хліба і стояла зараз перед батьком, не знаючи, що й казати. Тільки як матуся вмерли, бачила вона тата таким.

Сидів він тепер край столу, зіперся на руки й дивився безтямно перед себе. Побілілі губи беззвучно щось шепотіли. На щоці сіпалася жилка. У розстібнутій пазусі важко дихали чорні волохаті груди. Дівчинка стурбовано дивилася, боячись запитати. Збагнула, що батько з ярмарку приніс не радість, а горе. Маленьке серце стискалось від жалю.

— Їжте, тату, та їжте бо! Оце трохи вареників наліпила, малі вже поїли та сплять.

— Ти ж моя велика та розумненька, варениками хочеш розважити? Сухий хліб їстимемо далі, дочко, ось що!

Похиливсь на стіл Созон, мало не плаче. У кутку дівчинка хлипає, тямить, що скоїлось щось непоправне, немилосердне, коли й тато стався такий зажурений, тато, великий та мужній.

Цвіркнув несміливо цвіркун у запічку і замовк, зніяковів. Жура повисла сірою мрякою в старій хатчині. Чути лише стримані подихи збезнадіяних людей. Чадно кліпає гасник, граючи химерними тінями.

Раптом надворі сердито загавкав собака. Рипнули сінешні двері. Кого несе в цей турботний час? Навіщо?

Бавовняними клубками ввірвалось у хату морозне повітря. Війнуло терпким холодом. А ще холодніше ставало, коли поглянути на подрану, латану й перелатану Никонову свиту, облізлу, невідомого брудного кольору шапку й пообмотувані в ганчір'я чоботи.

Він був старший від Созона, і нужденне життя глибоко зборознило все обличчя, присипало передчасною намороззю волосся й вигорбатило похилу спину. Жилаві вузлуваті руки повсякчас рухалися, незвиклі до супоко

Не часто брати бачились. Хіба, як родинне свято або лихо прикрутить. Без діла один до одного не заходили.

Чув Созон, що й цього разу Никін завітав незадурно. Певно, якийсь клопіт має.

Та не відразу селянин своєї справи доходить. Звик манівцями їздити, битого брукованого шляху боїться. Коні, мовляв, нековані, ще й вісь дерев'яна...

— А що, ярмарок удалий, Созоне?

— Та нічого...

— Ех, і крам тепер непоцінний! Тяжко життя пішло.

— А коли воно легке було? За панів, чи що?

— Та ні, тепер ніби кращає. Це я за себе кажу.

— Хіба що?

— Не знаю бо, чи весни з своїм збіжжям діждуся. Уже й картоплю мало не всю вигріб.

— Погано... А Григор — так таки нічого не робить?

— Та бач, і йому чоботи нові справити треба. Хоч до роботи, хоч на вулицю. Хлопець десь молодий, пожирувати хоче.

— Щось дуже він у тебе жирує. Уже люди жаліються.

— Абощо?

— Та так, бешкетують хлопці на селі, і він колобродить. Дивись, щоб не накликав лиха на твою голову.

Похнюпивсь Никін, помовчав. Гірка, видимо, була для нього ця розмова. Покрутив шапку в руках, долі дивиться, знов питає:

— Ну, а волики продав добре, Созоне? Як надіявсь?

— Та продав... Тепер хоч сам у плуга впрягайсь.

— Проте, нову хату матимеш, хазяйку собі візьмеш до сиріт.

— Матиму пухиря на лобі,— злісно проказав Созон, аж плюнувши спересердя.

— Хіба ж мало дали? Адже три сотні збиравсь узяти. Тож і я думав,— чи не позичиш дозимувати...

— Як сам дозимую... Ет, однаково від людей не вкриєш!.. Пограбовано мене,— чуєш?

— Та що ти? Де? Хто?

— Не скажу, брате, не можу... Уб'ють, як викажу, загрожувались.

— То не кажи, хто, кажи, як.

Переповів Созон свою пригоду братові сам сердито на нього зиркає, аж Никонові ніяково:

— Наче й я в чомусь винний, наче й на мене зле серце має. Хіба за те, що позичатися прийшов під лиху годину?

Ще нижче понурився він, не відказав нічого, а далі й прощатись почав.

— Вибач,— каже,— що прийшов турбувати. Тільки ж справді сутужно мені, та й Григорові таки чобіт треба. Уже давно мені голову морочить. „Хочете, каже, щоб гарну невістку колись у хату привів,— гарно й мене держіть". Отож я й думав...

— Гиндики теж думають,— уже зовсім із люттю перепинив Созон і так глянув на брата, що той мовчки за клямку й подався на свій куток.

Сира, непривітна, ще гірша за Созонову, була в Никона хата.

Заліз він на піч, нап'яв на себе яке було дрантя, лежить горілиць і тче нудні, безпорадні селянські думи. Як жити? Як менше їсти? Кому свої труджені руки продати? Чи не краще геть ік лихій годині землю покинути та й податися десь сторожувати абощо?

Гадав від брата підмогу мати, тепер, диви, ще й йому підпомагати доведеться — адже купка сиріт у нього... Де ж то Григора так довго нема? Десь знов загуляв, либонь. Мало совісти в хлопця, ой, мало... Карає доля, а за що — піди, второпай... Та й Созона скарав якийсь злодій безневинного. Не з куркулів же він, не з дуків. Скільки років тих бичків годував, а тепер що — став харпаком безпросвітнім, безнадійним.

Черною галиччю думки кружляють, кракають. Голодні, журні, безпорадні. І голова Никонові здається гніздом ґав'ячим, кострубатим, незугарним, із продувами між сяк-так покладених гіллячок. Холодне, чорне, непривітне. Гойдається в розколині на голому рипливому дереві, прокинеться з різким криком ґава, зірветься, заплискає стривожено крилами, знов учепиться гачкуватими пазурями в суху зледенілу гіллячку. Немає покою, немає розради... Без кінця, без краю тягнеться вітряна, зимова сільська ніч. Без кінця, без краю кружляють зловісні думки в стомленому мозку Никоновому. Болить, ниє натруджене тіло.

Десь люто валують собаки, дико гигочуть у нічній тиші хлопці. Ех, хлопці, хлопці! Багато серед них є бур'яну. Уже не вперше

Лукашівці грабують людей. Ото й до Созона черга дійшла. Розбестились злодії. Бояться їх люди. Влада ще молода, на селі не-

встояна — чи давно від бандитських „партій" життя не було? Одні махнівці чого наробили...

Безладно плутаються образи в змученій голові. Хилитаються лапаті бур'яни, з них визирають хижі голови круків, зловісно крякають, широко роззявляють чорні дзьоби. Дужий подув холодного вітру — і ціла їх зграя вривається в убогу хатину. За ними женуться хлопці, на чолі — Григор, гидко лається...

Сон одлетів.

У сутінках у кутку роздягається Григор. Тхне горілчаним духом.

— Де був, Григоре?

— А я вас питаю, де ви були?

— Чого по ночах блукаєш?

— Козакові й місяць світить за сонце.

— Хіба так з батьком розмовляють?

— А хіба батьки синів босими водять? Дістали грошей на чоботи? Дав дядяко?

— Та ні...

— Тож мовчіть, у мої справи не втручайтесь.

— Які то твої справи?

— А такі, що не ваше діло!

Замовк старий, зажуривсь. Скарала доля сином, ой, скарала! Один - однісінький — і що з нього? Коли б не правий був Созон: доведеться колись перед людьми червоніти. Тепер ще нічого — хоч на самоті, віч - на - віч казнащо говорить. А далі?

Чує Никін: висовує Григор з-під лави свою скриньку невеличку — колись була його, Никонова, салдатська,— відкриває, стукає чимсь, далі шелестить немов папірцями... Знов клацає замок, шуркотить одежа, скрипить піл під вагою Григорового тіла, а за скілька часу рівний сап сповнює хату.

Той сап не дає покою Никонові. Він, здається йому, лізе не тільки в уха, але й у ніс, очі, рот, кожну клітину тіла, штовхає з усіх боків, шпигає, коле.

Широко розплющені очі Никонові пильно вдивляються в нічну пітьму, аж поки вона починає сіріти, поки надходить світанок. На вербах знов прокинулись ґави, кричать навперейми перед уранішнім відльотом. Десь одна крякає в дворі, порпаючись у купі гною.

Никін поволі злазить з печі, покрадьки простягає руку до Григорової одежі, до кишені, де лежить ключ. Никонова голова тихо схиляється над скринькою, старечі руки беззвучно лічать гроші: сотня, дві, три... Онде ще, ще... Пов'язані пачками, придавлені зверху чорним револьвером.

Никін обережно складає гроші в шаньку й кладе на піч. Сідає на на край печі, звісивши худі, жилаві, порослі густим волоссям ноги. Сидить годину, дві, три. Сухі порепані губи щось шепотять. Сухі зчервонілі очі вперто вдивляються в якусь щілинку на стінці.

На вулиці реве худоба, гейкають люди, риплять журавлі, ллється холодна вода в замерзлі корита. Непорушно сидить Никін. Сіре, поскороджене лихом обличчя ще посірішало, гостро випнулись вилиці...

Позіхаючи, прокидається Григор. Йому треба чогось до скриньки.

Никін чує брудну лайку:

— Ах ти... обікрали!.. Тату, це ви мої гроші взяли?

— Я тії гроші взяв,— рівно, приглушено Никін.

— Віддайте, бо лихо буде!

— Віддам,— так само рівним, однотонним голосом батько,— ось там у кутку під полом поклав.

— Ах ви... телеграфним стовпом... через поперек!

Григор стає рачки, щоб полізти під піл. Чує раптом стогін:

— Сину мій, сину!

Підводить на мить обличчя — і падає ниць, заливаючи кров'ю долівку. Маленька хатина сповнюється їдким пахом пороху.

... Важкою ходою йде Никін до сільради. У руці туго напхана шанька. Морозний раном льодовою шкоринкою затяг засніжену землю. Сніг хрумкає по кожнім кроці Никона. Він залишає по собі глибокі синяві сліди, немов вдавлює туди своє горе.

Перед переїздом спинився драбинчастий віз. Свисток паротягу пронизливо ріже повітря, віщує небезпеку. З рахманної ріллі, з телеграфних дротів турботно знімаються птахи й клопотливо перелітають десь далі. Гулкою луною відбивається гуркіт поїзду в порожній сторожці. Пролітає, здіймаючи мрячливу куряву. Спадає вона на землю, пудрить сірявою траву наобабіч. На телеграфні дроти знов злітаються щури й тихо гойдаються в стрункому шерезі, похитуючи голівками. На возі Созон і Никін. Созон веселий, говіркий. Никін — суворий, випростаний, сухий, як жердка. Говорить, як лід рубає:

— Мав спокутати гріх. Виправдали радянські судді, умовний вирок дали. Кажуть: небезпечний для трудящих елемент знищив. А я ж сина, си-на вбив! Така доля: безневинного покарає, винного помилує... Не можу я жити в тій хаті. Наймуся тут сторожувати.

І сторожує Никін там досі. Свистить паротяг — виходить до нього з зеленим прапорцем Сам сивий, суворий.

7/III — 1927 р.

П О В О Р О Т

З кущів стирчить кошлата людська голова. Вузенькі примружені очі пильно вдивляються вниз, де під кручею ластівчаними гніздами ліпляться сельянські хатки. По губах блукає непевна усмішка

Ось вона, довгождана батьківщина! Три роки не бачив її, три роки серед злодіїв, ворюг, убійників...

Га! Його тоді теж мало були не вбили. Хіба дядьки конокрадів милують? Це ніхто, як рідний брат, люшнею ногу перебив. У животі з того часу наче щось увірвалось. Спробуй тепер за чепіги взятись, лантуха в млин виперти...

А все через бабу... Хотів собі обійстя обставити, від брата виділитися. Адже коханка вже тяжка ходила та все:

— Коли поберемося, Хомцю?

Та куди її візьмеш, коли братова сичить гадом, брат - господар бугаякою зиркає:

— Тільки байстрючат у хаті й не бачили!

Ну, і вкрав. Ну, і вдруге. Уподобав легкий хліб, загуляв хлопець, поки на плаву дядьки коло коней здибали.

Били. Привезли в село. Били. У волость...

Хома аж закректав від жахних споминів. Губи скривилися. У руці тріснула суха гіллячка. Ой, задушив би!.. Ворухнувсь у кущах, наче стрибнути кішкою схотів на приземкуваті хатки, на катів своїх. І знов прикляк непорушно.

Десь поблизу кроки. Крутою стежкою вертає зі степу з косою дядько. З-під широкого бриля визирає знайома руда, аж жовтогаряча борода.

Сусіда Гаврило. У нього звів був Хома вороного жеребчика. Аж у третьому повіті через циган на ярмарку збув.

Минув сусіда кущі, де їжаком причаївся Хома, не дихне, не здригне.

От вертай додому, як там ворогів, як джмелів над гречкою! Та знов — куди подінешся хромий та хорий, з усім тим, що на тобі (вже й шапку загнав по дорозі — їсти ж кортить).

Знаття б — як зустрінуть. Може, забули? Може, простили? Адже три роки в тюрязі спокутував гріхи. Нічого не треба, бодай жити сумірно на своїй частці. Якось перебідує на тій десятинці, город розведе, бджілок, може...

Очі Хомчині знов пильно вдивляються в низ, де лишаєм обсіло долину село. Вечірня курява димною запоною оповиває його. Не добереш, де купи верб та вишняку, де дахи та скирти... Що чекає Хому за тою запоною?

Мозок уперто свердлує невість.

Пригадує. Колись на фронті взяв його з собою товариш - літун в аероплян. Як на релях, загойдало, замутило. Глянув униз — завмер, зачудований. Аж грудочки на ріллі видно, так прозоро. Летіли над селом — мов щільнички село. Тісно - близько квадратики - дворища туляться одно до одного, а позад тих квадратиків клуні, шерегом вирівнялись. Онде люди з хат вибігають, обличчя вгору. Телята, собаки, кури врозтіч, гуркіт зачувши мотора. У ставку дно прозоріє, колишеться волохатими смугами жабуріння. Здається, трохи нижче — і побачив би геть усю рибу. Черідка гусей на березі біліє, кожна пташина, як маківка.

Здивувавсь тоді Хома. Адже високо, все оте, як цяцькове, а видно, мов книжку з кольоровими малюнками тримаєш перед очима.

Що вже садок — і в ньому ясніє кожна стежечка. Онде дівчина з коромислом до криниці йде попід осокорями. У кущах понад ровом біжить рудий собака, і кущі його від зору з аероплана не ховають.

Казав потім товариш - літун:

— Угорі повітря чисте, прозоре. Так, мабуть, і ті, що вгорі сидять, наше життя краще видивляються... А ми нанизу крізь куряву поземну нічого не добачаємо, ходимо, мов у туманах...

Плюнув сердито Хома:

— Справді, мов у туманах. От, іди тепер додому,— чи на поріг пустять? Та вже назад не вертати...

Підвівсь і, поволі ступаючи, почав спускатись у долину.

Сонце востаннє кліпнуло мідяним приплющеним оком між синявими хмарами. Війнуло прохолодою, вечеровою вогкістю.

Хома входив у село. Крадькома, попід плотами, наче знов до чиєїсь стайні. Ось уже й Гаврилові ворота.

— Чи не Хома часом? Авжеж Хома. Здоров був. На домівку вертаєш?

— Та так, одсидів уже своє...

— Егеж, егеж, тепер скоренько випускають... Слобода! Що ж далі робитимеш?

— Що ж робитиму? До важкої праці тяжко — онде тоді ногу перебили, а проте, якось хазяїнуватиму.

— Егеж, егеж, треба до хазяйства ставати. Хлопець у порі, хоч, мабуть, у тюрмі від сільської праці й зовсім відзвичаївся.

— Та так, дядьку Гаврило, воно й раніш, як знаєте, не дуже я до цього брався. Та треба спромогтися. Он у бупрі трохи шевцювати навчивсь.

— Егеж, егеж, воно й добрі люди поможуть у добрім ділі... А чого це ти, хлопче, без шапки мандруєш?

— На хліб виміняв.

— О-о! То ти й порожнісінький? Кепська справа, хлопче! З чого ж ти господарство розпочинатимеш? Уже раз був розпочав нівроку... То що, заходь до хати, нагодую, та може, і шапка в мене знайдеться сяка-така. Як же парубкові та без шапки?

Здивовано зиркнув Хома на сусіду. Звідки така гостинність у дукача? Чи не затяга, бува, в яку пастку? А їсти кортить, аж слина набігає.

— Чого ж стоїш? Ходім, там стара леміщаних пиріжків напекла, баранця недавнечко зарізали, та й чарчина знайдеться. Треба ж чоловіка на повороті почастувати. Не опинайся бо!

— Чому опинатися? Тільки нерано... Хотів додому...

— Та брат твій з родиною сьогодні в полі ночує. Егеж, у полі. Ми ж і там сусіди. Бачив.

— Хіба що так...

— Ходи, ходи!

Зайшли. Побачивши Гаврилиха Хому, аж сплеснула руками:

— Оце вже й повернувся? Ой, лишенько!

— Та не лишенько, а бігай, жінко, до льоху та неси чим гостя дорогого з поворотом поздоровляти. Ще й на кума Микиту гукни.

Щодалі більше дивувався Хома. Упадали коло нього хазяї, як коло рідного. Витяг із скрині Гаврило добру смушеву шапку, сам приміряв:

— Гаразд! Носи на здоров'я.

Кум Микита й собі приобіцяв на вводини мішок картоплі притарабанити й спрягтися підмовляв Хому:

— Що там тобі з братом приятелювати? Він же тебе зробив калікою. А в мене коняка, як трактор, ще й плужок новенький. Пиймо могорича на супрягу.

А Гаврилиха й собі хустку шовкову в кишеню кладе, пошепки каже:

— Ти ж свою дівчину, либонь, не забув? І досі заміж не пішла, тебе дожидає. Не тобі кажучи, котрі плещуть: „не хочемо злодійську полюбовницю брати", а котрі тебе бояться: „верне, мовляв, ще й помститься".

— Егеж, егеж,— почув останні слова Гаврило,— мститися, хлопче, це не по-божому, не по-хорошому. Ми тобі й борошна, якщо треба, ми тобі й первачка не пожаліємо.

Сп'янілий Хома поліз цілуватися:

— Ви ж мої сусіди хороші, ви ж мені краще за родичів. А я в село й поткнутися боявсь, на кручі сутінок дожидав. Бачив, як вертав дядько Гаврило з поля, і привітати рота не роззявив, сховавсь у кущі. Хіба ж я знав, хіба сподіванку мав, що зустрінете мене, злодія, отак, як сина рідного, як свати жениха бажаного?

Розчуливсь Хома, мало не плаче. Гаврилиха — м'яке серце жіноче — й собі рукавом утирається, крізь сльози проказує:

— Ти ж, синок, нас тільки не забувай. Ми на тебе зла не маємо, то й ти не май.

— Егеж, егеж, щоб по-мирному жити — ще чарчину, Хомо! Ану, ще до пари, бо з'їдять татари... Та й четверту, бо віз на чотирьох котиться. А шосту, бо шість день роботи. Сьому, щоб на сьомий день спочити та на призьбі покурити. Закурюй, хлопці, перепочинемо!..

— Від понеділка до понеділка
Вип'ємо, куме, — добра горілка...

затяг хрипким голосом Микита.

Коли дукачі-куми виводили:

— Покиньмо, куме, всяку роботу,
Вип'ємо, куме, ще й у суботу —

Хома вже не чув. Стомлене тяжкою путтю тіло не витримало і схилилось на лаву.

Гаврилиха стиха мовила:

— От доведеться воловодитись із злодієм та на селі кару мати. І не шубовсне десь ворюга в криницю, абощо... Адже з п'яним усяке трапляється. Схоче, може, напитися води та й перехилиться...

Куми переглянулись.

— Хто його знає... Данину чималеньку доведеться давати, щоб не чіпав, котюга клятий!

— Тобі, куме, нічого вже. Адже в супрязі ходитимеш. Твій кінь, мов і його кінь, егеж...

— Егеж, егеж,— перекривив Микита,— ще й самого за злодія вважатимуть. Ото не було лиха, так вітром занесло!

Хома цієї розмови не чув. Він солодко посміхався, припавши головою до якогось оклунку на лаві. Йому снилось, ніби аероплян підніс його високо над ланами. Картатою плахтою розляглися вони геть аж до обрію. Зелені, чорні, жовті. Жовті, чорні, зелені. Сірими биндочками доріжки, мов пасинки, а на них згори кожна колія щілинкою - зморшкою. Онде хитрими викрутасами порушила правильність кольорових чотирикутників річка. Близько річки його, Хомина, десятинка. Онде й він сам разом із дядькою Микитою оре. Руки міцно наполягають на чепіги, ноги глибоко вгрузають у вогку лискучу ріллю...

Ні, не так! Він же мусить бути на аероплянi. Розіп'яв крилами руки й плавом здіймається від ріллі. Солодко - млосно, як на релях, як тоді з товаришем - літуном. Трохи вадить, хочеться пити.

— Зараз буде й криниця,— каже товариш-літун.

Аероплян гуде, воркоче. Вітер хітає його, як човна на буремних хвилях. Раптом дужий подув б'є згори, і апарат летить стрімголів униз, на чорну, вогку ріллю.

Хома відкриває рота крикнути, але холодний струмок заливає горло, холодний струмок оповиває все тіло.

6/II – 1927 р.

НА ХІДНИКУ

До півлитки бачив людей Михайло, та й то коли близько присунутися до вікна й високо підвести голову. А здаля, з низької табуретки, де він повсякчас сидів, копирсаючись у своїй роботі, видні були сами черевики.

Уранці, щойно розвиднялось, тупали лунко по порожньому хіднику важкі порепані чоботи й двірникова мітла здіймала сіру, в'їдливу куряву. До Михайлового віконця налипали брудні пасмуги тої куряви, жорстка мітла скавчливо шкрябала шибки й вирізьблювала на них химерні візерунки. Вихорем мчали повз шибки прим'яті, потоптані недокурки, попалені сірники, клаптики подраного паперу. Іноді до них чіплялось чиєсь гидотне жовто-зелене харкотіння й зліплювало докупи всяку нечисть.

Тоді ж твердим, широким кроком міряли хідник одні за одними прості виворотні чоботи. Грубошкірі, широконосі, місткі, щоб нозі в онучах не муляло.

Над напівсонним містом клично ревли гудки: раз, удруге, десь віддалік завмирала робітнича хода — і Михайло сідав на свою табуретку під підвальним віконцем.

Повз нього швидко дріботіли по світанковому холодку незграбні черевики служниць-куховарок, щоб за яку годину поволі вертати, наполягаючи на підп'ятки від тягару закупна.

Серед цих низьких плискуватих черевиків Михайло іноді помічав високий вигинистий підбор, і обличчя йому хмурніло.

— Не до ноги, дівчино, купила, не до ноги... Не тою стежкою йдеш...

Та ясніло воно йому, коли веселою нестримною гурмою, випереджаючи одне одного, тупотіло зухвало діточе взуття. Усяких кольорів, усяких фасонів, усяких обсягів. Онде драні черевички, ґудзики бовтаються, рядом із чистенькими пантофельками — бантик шовковий метеликом. А там шнуровані елеґантні полуботки крокують водночас із здоровецькими чобітьми — носи вгору, бо батьківські, завеликі.

— Разом, разом, дітки, не разходьтесь, товаришуйте,— сантиментально пришіптує Михайло. Самітник він і, як усі самітники, звик сам до себе муркотіти, хоч і нестарий іще...

Перебігли жваві ноженята школярні. Зачовгало взуття урядовців. Мало не все на один фасон, куповане по одних крамницях набір та на рати. На низьких покривлених підборах, з розтоптаним плискуватим передом, тонкою витертою підошвою. Поміж ними дешеве різномаїте жіноче взуття урядовок. Зрідка витнуться кокетливі високі

півчобітки, пантофельки - лякерки, сіра замшева шкірка.

Поквапливою ходою пройшли службовці. Павза. Михайла довго ніщо не розважає, і він поринає ввесь у свою роботу, аж поки щось затінює вікно.

О, знов той біленький кудлатий собачка задрав ніжку! Джиґунисті сап'янці його власниці соромливо спиняються. Невидима рука нервово сіпає цепку.

— Повилазили вже собаки з неробами на шпацір,— лютує Михайло й додає іронічно: — хто кого водить?

Трохи згодом хідник знов оживлюється перебігом школярських зграйок, далі знов човгають додому службовці — і Михайло знає, що пора обідати.

По обіді на хіднику ніякої системи. Поряд чобіт із дзвінкими острогами мало не сторч стає дамський жовтий черевик. За ними плюскотять чиїсь старечі шкарбани, мов ковзаючись на асфальтовому хіднику. Назустріч повільною ходою, вивертаючи носи, шпацірують дві пари модних джимі. Еге, перед ними дріботять теж дві парі маленьких жіночих пантофельок... Онде, мабуть, шофер чи літун блиснув високими жовтянцями з гетрами. Старчиха шморгає виступцями. Побігла служниця в латаних патинках. Знов гурма дітвори з товстими підошвами й мов оливом наллятими носами, мабуть на футбол.

Студенти, чи що, в ремінчатих ходаках, котрий у карпетках, а котрий і набосоніж. Серед них іще хтось у мотузяних постолах. Раптом серед попарного взуття ріже око одна нога в дранті — плигає поніж дерев'яного костура.

Михайло кривиться й зиркає на свій протез. Через те й шевцювати почав. Інвалідом став, і багато в нього, каліки, зла і ніжности до людей. Зла — до здорових, самовдоволених, ніжности — до прибитих долею, занедбаних.

Та майже не бачить Михайло людей — сами ноги, саме взуття. Увесь світ йому тепер у тім тьмянім віконці. Сидить на табуретці, на другу, низеньку, протеза поклав, притиснув між колінами (одне штучне) чийсь чобіт дірявий, стукає молотком, зашилює шилом, смикає дратву, а сам усе у віконце поглядає годується враженнями.

Коли-не-коли зазирне замовник, перекинеться кількома фразами, відлічить грошей — і знов самотніє скарлючена постать каліки-шевця, цокає молоток, шворгає дратва, нечутно коливаються думки.

Добре влітку, погано, нудно взимку. Замерзне віконце, вкривається химерною папороттю. Глухо скриплять на зледенілому хіднику невидимі ноги. Нічого не вбачиш, навіть у підвалі такі сутінки, що без світла не спрацюєш.

По куткаx уранці сідає сива наморозь і розпливається вдень темними плямами.

Тоскно тоді Михайлові. Доводиться жити лише спогадами про нерадісне дитинство, тяжку працю, своє каліцтво.

— Що ж,— пригадує він чиїсь слова,— боротьба жертов не абияких просить.

Доля йому судила бути одною з тих жертов. Нехай. Він не в претензії. От тільки кепсько, що лід на вікні світ застув. Коли б весна мерщій...

Пришла й весна і принесла шевцеві багато радощів, багато й смутку.

II

Він давно їх нагледів, ці маненькі чорні черевички з широким носом і низькими, твердими закаблуками. Такі черевики носять тільки сільські дівчата, виряджаючись десь на свято чи на гулянку. Про це свідчили й смугляві ноги з тонким волосінням, що ясніло золотом на сонці. Ці голі пружинисті ноги миттю виблискували перед Михайловим вікном, а за скілька хвилин знову вертали десь назад торопко й жваво. Він бачив їх уранці, бачив удень, бачив і пізно ввечері, коли навпроти на хіднику засвічувався електричний лихтар.

Мабуть, десь близько, може, саме в цій великій кам'яниці живе, і вередливі хазяї ганяють щоразу до крамнички абощо...

Без утоми, в такт розміреним рухам шевця, працювала думка Михайлова, малюючи образ невідомої дівчини, що принесла десь із запашних полів ці здоров'ям налляті ноги в чорних, грубих черевиках.

Без утоми, з ясно-блакитного ранку до похмурої пізньої ночи сновигала моторно дівчина, не знаючи, що з підвалу її рухи стежать запитливі очі невідомої людини.

Безтурботно цокотять черевички хідником, твердо ступаючи цілою ногою, посміхаючись з весняних калюж, весняної слизоти.

Їхній веселий цокіт збадьорює Михайла. Він мимоволі міняє темп своєї праці, рука швидше метляє туди й сюди, а в такт праці міниться й думка. Швець згадує одинокі щасливі хвилини зі свого лиходенного життя, хвилини розради й утіхи. Згадує, як спіткав колись та уподобав дівчину, як мріяли вони зажити сумірно й щасно, як солодкомлосні були їх спіткання...

А чорні черевичкі сами й сами... Та як не бути самим — а й часинки своєї, все на послугах.

Он ізнов кудись поспішають. Певно, не в своїй справі, не для себе. А може, і для себе, адже, сьогодні, здається, неділя. Невже хоч раз на тиждень не підуть вони, куди схочуть? Щезло. Нема.

Михайло бере різака й трохи підстругує нову колодку. Тверде дерево зразу не під-

дається, потім падає м'якими стружками на підлогу.

Другої неділі перед вікном спинилися густо наваксовані рантові чоботи? Постояли трохи, відійшли, знову стовбичать. На хідники падають шкоринки з насіння.

За якийсь час коло них з'являються чорні черевички — і фонтан насіння подвоюється

Михайло радіє. Михайло лукаво посміхається й обережно розгладжує шкарубку штуку хромової шкірки.

З тихою батьківською немов радістю стежить він, як щонеділі вистоюють поряд якусь часинку простенькі черевички й непретенсійні чоботи.

Поглядає скоса у віконце, ласкавить обличчя привітною усмішкою і твердим рухом кроїть лискучу, гсстропашну шкірку. Будуть комусь чобітки „на ять"!

Шпарке було літо. Асфальт на хіднику став, мов смола, м'який. На рівній поверхні більшими й меншими цятками повибивали закаблуки ямки. Після дощу довго в них стояла вода й дрочила горобців, що ніяк не влучали хвилинки до неї дібратись. Ох, це люди — і чого б то їм у таку спеку вештатись без пуття?

Не одну ямку вибили вже й наваксовані чоботи перед вікном Михайловим, дожидаючи

черевичків. Щось довго не виходять вони сьогодні. Нетерпляче пристукують чоботи по хіднику, нетерпляче й Михайло пристукує молотком - носаликом, заганяючи в підошву гвіздки.

Нема та й нема. Може, що скоїлось? Гніваються, не пускають хазяї? Захоріла?

Не дізнавсь того Михайло, не дізнались, мабуть, і чоботи — вистоявши до темного, почовгали назад, самітні, ступанілі. Пішли, лишивши глибокий слід на асфальті.

Стурбований, як за рідну дитину, був Михайло, коли й у другу, в третю, неділю було так само. Не інакше, як лихо притрапилось. Ладний був узяти костура й пошкутильгати десь на пошукання.

Прийшов замовник, лається: під'йом затісний і гвіздки крізь підошву муляють.

— Хіба мені тільки з вашими чобітьми є клопоту?..

Аж ось бачить одного дня надвечір щось ніби знайоме, ніби й ні. Навіть підвівся й до віконця присунувсь, щоб роздивитися ліпше. Так, це ті самі чорні черевички, тільки десь вони дістали рожеві панчохи. Мов малі поросята, ноги в них. Гладенькі, годовані на заріз.

Похитав головою Михайло, спохмур ий.

— І нащо б ото рожеві? Людей на спорзні думки наводити? Відомо ж бо, чому мода на таке пішла — під голе тіло. Ет!

Сердито штрикнув шилом у шкіру, аж та чвякнула.

Стоять чорні черевички з рожевими панчішками, дожидають, щось задумливо на хіднику підгрібують носиком. Дожидає й Михайло. Відлягло вже йому, ось чоботи прийдуть, після довгої перерви зрадіють, намилуються.

Та й справді небавом щось застуло світ. Швець підводить голову, вдивляється пильно, високо здіймає кошлаті брови. Це не чоботи. Якісь жовті косоносі американки спинилися за вікном. Над ними штанці прасовані з заворотами, коротенькі, модні. Кольорові смугасті карпетки з-під них виглядають.

Чого навпроти чоревиків стали? Хіба знайомі? Мабуть, таки так, бо ось уже черевики рядом, ось пішли кудись у парі.

— Та-ак! — замисливсь Михайло, хмурить лоба.

Дивиться другого дня: знов вибігли черевички, тупочуть непокійно побіля вікна, а за який час до них довгі американки сунуть, Тоді — поніж і геть від вікна. Коли вертають, не видно.

А в неділю, скоро рушили вони, натомість стали наваксовані чоботи, одну мить постояли, різко крутнулись і торопко пішли геть у другий бік.

Прикро стало Михайлові. Відколи не чув тяжкого шкіряного паху в своїй майстерні, а тут аж за горло взяло, така задуха. І зненавидів він тії косоносі американки, як влас-

ного ворога. Отак би й плюнув на їхню нахабну жовту шкіру! Отак би й штрикнув під боки шилом, щоб не лазили тут під вікном!

Та й на чорні черевички вже не так прихильно поглядав швець. Власне, не черевички, а рожеві панчішки йому дошкуляли, очі засипали, немов приском.

І зла радість йому була, коли одного разу кудлатий собачка раптом загавкав заливчатим ситим гавкотом, а потім кусонув за рожеву панчоху. Чого, мовляв, стала, де мені треба! На нозі струмочком заруділа кров.

Її рудувата смужка лишилася й потім на панчосі, починаючись від свіжого, рожевими нитками шитого рубця.

— Так тобі й треба,— злісно проказував швець,— не знайся з тим кодлом. Маєш!

І ще радів він, коли черевичкам довше та й довше доводилось жданок застоювати, коли навесні американки не показувались іноді зовсім. Може, відчепляться?

Тимчасом осінь тихо плакала рясними, холодними сльозами, вкриваючи хідник липучою слизотою. Зрідка вихоплювався ясний, сонячний день, даруючи людям останні теплі ласки.

І був такий сонячний день.

Михайло випростав похилу спину: сьогодні більш не робитиме. Задумливо дивиться у вікно, осяяне скісним промінням сонця. Якась лагідність опановує душу. Треба прочинити

кватирку, вдихнути в отруєні юхтою легені свіжого повітря.

Раптом мов хто каменем шпурнув у криницю—нахабно виступають перед очима жовті американки, а поніж... поніж, замість знайомих чорних черевичків, шкандибають на височених французьких закаблуках якісь лякерки...

— Не найшов іншого місця шпацірувати, безеснику, — сіпнувся Михайло, аж відерце з варом перекинув. Потік він по підлозі чорною, липучою гадючкою.

А за хвилину вгледів Михайло за вікном чорні черевички. Метнулись вони швидко вперед, знов відступили, постояли в гіркій задумі — і потюпали сумно навздогін...

Пройшла пані з кудлатим собачкою. Якийсь пес хотів його понюхати. Собачка злякано заверещав. Пані пхнула пса парасолькою. Підібгав хвоста, зник...

Довго не бачив після того Михайло своїх знайомців. Видивлявся і вранці, і вдень, і ввечері — нема. Може, заподіяла собі що? Може, десь інде найнялася? Мабуть, що так, бо досі вже б і побачив, отак виглядаючи.

Далі менш турбувавсь, менше згадував, а потім і зовсім із пам'яті зникати почала. Заступали інші враження, інші події.

Упала зима, приморозила покищо злегенька віконце, вкрила білим настом хідник. Поховалися ноги в калоші — менше різноманітности, менше інтересу Михайлові.

Та з-поміж тисячі ніг розпізнав би він оті, в рожевих панчохах з рубцем від покусу й ледве вже помітною рудуватою смужкою.

Ось пройшли вони повз вікно раз, другий, третій. Ось підійшли до них якісь подрані великі калоші, пішли поряд, зникли... Минула година. Бачить Михайло знайомі панчохи знову. Ходять туди й сюди. Знов ідуть у парі з якимись чобітьми на рипах.

Щезли.

Електричне сяйво парусом проходить у темну майстерню, відкидає довгу тінь від понурої постаті каліки-шевця.

Очі йому закриті. Губи по звичці шепочуть давно завчені слова:

— Боротьба жертов не абияких просить.

На хіднику порожньо. Споночіло.

19/III — 1927 р.

ЖОВТИЙ РИДИКЮЛЬ

Стратон не був злодієм. Аж ніколи йому не спадало на думку взяти чуже. Незаможницького роду він, селянського, і повага до власности змалечку в ньому виплекана. Але в той пам'ятний день ніби хтось під руку штовхнув — візьми, візьми!

Та й спокуса велика була...

До ручки був Стратон дожився тоді. Уже давно і в дешеву студентську столовку піти було ні з чим. Хоч назад на село тікай з робфаку. Довелося останній ресурс, як економісти пишуть, пустити в грошевий обіг. Зняв Стратон спідню сорочку, зняв підштаники домоткані роменські, виправ усе чистенько і пішов на Благбаз якого коповика вторгувати. Хоч це й остання пара спіднього була, проте, краще у всьому голому ходити, як голодному скиглити.

А на Благбазі народу — гуде! Перекупки брезькуваті, маснопикі ковбасою, млинцями, смажениною, пиріжками торгують. Аж слина Стратонові набігає:

— Ух-ух, кодлище чужоїдське! Ніколи в остаточну перемогу соцреволюції віри не ня-

тиму, доки по базарах оці баби - перекупки з усіма рундуками не щезнуть...

Крутнув далі йти, коли зирк — якась пані дебела на нього киває:

— Ходи но сюди лишень, кошика піднесеш додому.

О! Як нахідка, — підштаники, диви, цілі лишаться, хоч до завтрього.

Узяв кошика з усякою городиною, м'ясом та іншиною, щодо обіду, і почвалав слідком.

Пливе пані спереду; стегнами крутить, а в руці ридикюль жовтий теліпається.

— Отож ізвідти в неї починається грошевий обіг... Ач скільки понакуповувала, ненажера гладка!

Поглядає пані назад, боїться, щоб хлопець навтьоки не подався з кошиком.

— Ага, товстогуза, дрейфиш? Що ж, аби схотів, чорта пухлого піймала б... А куди то ти? Іще тобі замало!

Завернула пані в гастрономію, вина купує, закуски різні бере.

— Ач, непманія як ласує, а ти очкура затягай. А гро - шей, матінко моя рідна! Цілий банок.

Запопадливе око Стратонове в ридикюль жовтий уп'ялося. Витягла з нього пані купку червінців, перебирає, которого віддати в касу.

— Ех, мені того на цілий, мо, рік вистачило б. І одягся б, і взувся, а вже наївся б, наївся...

Помітила пані пожадливий погляд Стратонів, скосила око, поправила похапцем щось на грудях, ридикюль швиденько зачинила — і до Стратона наказливо:

— Ходім!

Пішли. А ридикюль усе перед очима теліпається, жовтіє. І червінці в ньому наче шелестять, промовляють:

— Тут тобі і хата тепла, і страва добра, і книжка-підручник, і чоботи нові, і білизна чиста...

— Е-ех, грабуй награбоване! Пані з того не збідніє, потвора непова, а мені... Ну, без ніякого сорому!..

Скоро порівнялися з якимись ворітьми, смикнув Стратон щосили за той ридикюль жовтий і дременув притьмом у двір. Тільки йойкнула пані з переляку та несподіванки, а далі Стратон нічого й не чув. Кулею промчав через двір, перескочив через паркан задній і хортом плигав за хвилину проз садок іншого двору, що виходив на паралельну вулицю. Не втишився він і там. Наче п'яти пекло Стратонові, так летів він прожогом усе далі й далі, кріпко притискуючи до грудей укоханий жовтий ридикюль. Там бо вся надія його, все щастя й добробут.

Аж біля насипу залізничого спинився Стратон і сів під одкосом захеканий.

Млосна насолода оповила його. Аж очі заплющив:

— І якже воно так швидко та хорошо скоїлося? Хоч у бога віруй — наче навмисне послав хтось сюди тую пані з жовтим ридикюлем. Ох же ти, мій миленький! Скільки радощів у тобі криється...

Стратон ладний був цілувати його жовту порепану шкіру. Обличчя йому сяло, губи мимохіть розпливались у мрійливу усмішку. Очі блискотили зухвало й щасливо.

— Анумо, хоч порахую, скільки я заробив за послугу тій пані товстогузій. Адже, кошика її кварталів із п'ять протаскав недурно.

Стратонові пучки тремтливо занурилися в ридикюль.

Стратонове обличчя вмить застигло в кривій усмішці, очі зробилися круглі, бляшані, брови полізли на лоб — жовтий ридикюль був порожній. Дебела пані догадалася перекласти гроші в інше місце.

Стратон ніколи не був злодієм.

Харків,-2/XI—1924 р.

П Р И М А Р А

Колишня панська економія, а тепер — великий радгосп. Колишня мурована стайня, а тепер — м'ятний завод. Колишній — та хто зна, хто був колись? — а тепер завідувач радгоспу голосно чхає на заводському горіщі:

— Щоб йому добра не було, цьому пахові їдкому!

І проз хмари пахучого пороху, повз товстелезні, густо напхані м'ятою п'ятипудові чували продирається до виходу. Їдкий пах ріже очі, пеленою рясних сльозинок застилає зір. У тій пелені сум'ятяться дивовижні страховища — зігнуті постаті селян, що говіркою юрбою сунуть і сунуть на просторе горіще, тягнуть сирі копиці чувалів. Чували зливаються зі згорбленими спинами, ноги здаються тонесенькими шпичками під незграбним товстючим тулубом без голови. Страховища чхають, кахикають, голосно лаються...

— Агей, бережись!

Чиясь висока постать тернула завідувача об плече, і за мить сіро-зелений струмінь м'ятного листя курним водоспадом полився

в розчинений люк у помості. Зажерливе горло люку ковтає сировину, мов пічна паща лопату дрібного вугілля — і нема краю м'ятному потокові, і ніяк не закидають доповна селяни залізних чанів, що під горіщем випнули свої черева,— аж до герметичної покришки в люці.

— Агей, бережись!

До завідувачевих ніг безсило падає зібганий порожній чувал, а чиясь висока постать хапає другий, смикає когтистими пучками зашморг, — і знову водоспадно ллється в чорну пащеку сіро-зелене запашне листя. Люк немов зідхає, і з нього мрячливою хмариною вилітає пара. Це в чани нагнітають її з паровика, і з випареного листя стікає на дно брудний м'ятний розчин, щоб потім, у холодильнику, сплила нагору дорогоцінна ясно-бурштинова м'ятна олія.

Як просто, але чого коштує ця простота? Це ж він, Сисой Антіпов, оживив мертву стайню, пробив селянськими возами глибокі колії до багатого тепер радгоспу. А було... На мить спиняється, самовдоволено гладить чорну борідку.

— Агей, бережись!

Знов чиясь похаплива постать штовхає плече сірим тілом чувала, і Сисой бачить на похилому обличчю лихе, пронизливе око. Це не звичайний сердитий зір людини, що їй перешкоджають працювати, стоять на дорозі.

Проз м'ятну куряву метнувся він крицево-холодною голкою і зник, лишивши в пам'яті роз'ятрену болючу уразку.

Отруйний м'ятний пах нестерпно лоскоче пересохле горло, викликаючи сухий дряпливий кашель. Далі лишатись тут несила, але якесь бентежне почуття змушує оглядатись назад, шукати в мряці серед нагромаджених куп сірого лантушшя той несподіваний гострий погляд, лиху вістку незнайомої зігнутої постаті. Пихливі гордощі кудись безповоротно повіялись. Натомість постав сум'ятливий острах, незрозуміла пригніченість. Загрозливий зір пронизав десь глибокі таємниці давніх призабутих спогадів, звихрив їх метушливим смерчем — і визирав звідти, пекучий, жалкий.

— Ото напасть! Що це зі мною? — мало не вголос промовив Сисой, озираючись востаннє при виході.

Він щодня обходив усе господарство, зазирав заботящим, хазяйським оком в усі закутки просторого двору, в хліви, возівні, майстерні, але найбільше спинявся тут, на м'ятному заводі, його улюбленій дитині. Може, ще й не тому тільки... Там бо внизу, де стоять метрові сулії з золотавою м'ятною олією, де крізь очисні лієчки стікає вона, прозора й ясна, бурштиновими краплинами,— над ними схилилась ніжна дівоча постать.

Сисоєві тридцять років, і його дуже тіло не згідне на самітність, його м'язи не знеси-

люються в щоденних клопотах і почуття його не обмежуються любов'ю до радгоспу.

Та й червона хусточка робітниці ніби вицвітає, блідне, коли він наближається до неї, — так шаріє кровистим полум'ям її незаймане обличчя, так іскряться неприхованою радістю очі. Вони мають побратися,— це вже конче вирішено. Щаслива життьова путь мариться Насті. Він, такий сміливий і розумний, поведе її, юну комсомолку, товариською рукою, допомагаючи стати серед рушіїв могутнього творчого руху. Як треба буде, вона піде на будь-яку жертву заради нього... Ні, хіба ж можна таке комсомолці говорити? Звичайно, не заради нього — заради... Але ж і він такий любий, такий хороший.

Млосна ніжність оповиває всю істоту Настину м'якими обіймами, і вона недобачає, як ллє прозору рідину в уже сповнену до краю сулію і як розпливається долі масними плямами тая олія.

— Що робиш, Настусю? — застережливий та разом ласкавий голос вертає дівчину до дійсности. Вона хапливо висмикує переповнену лійку з сулійного горла ! встромляє її в сусідню порожню посудину. Її руки обливає масна рідина, але Сисой не зважає на це й міцно пригортає дівчину до себе. На губах в обох їдкі м'ятні випари, але вони забувають про це і проз вільгість губів почувають свіжі, молоді зуби.

— Отак би й задушив тебе!

— А з ким би тоді жив? Пусти, навіжений, бо вимащу. Ще й побачать, — кидає полохливий зір у віконце, що виходить з цієї маленької кімнати на двір, де завізно відцілих валок селянських возів — чергового щоденного транспорту м'яти.

Сисой стежить за її очима, і йому ввижається, ніби у віконці мигнула якась тьмяна постать. Випростовується, спалахкує гнівом.

— Наче на п'ятах хтось ходить. Примара чортова!

— Що ти, любий? Яка примара? — лякливо запитує дівчина, здивовано поглядаючи на суворо стиснуті брови, на різку зморшку на лобі.

— Нічого, Настусю... Так, увижається казнащо. Неначе вистерігає мене якийсь тип.

Стурбована порада.

— Дивись, мо й справді якийсь куркуляка хоче помститись. Адже радгосп мало їм добра дає.

Сисой уже заспокоївсь і роздумливо каже:

— Так. М'ята багато бідареві допомагає, недурно її демократичною рослиною звуть. Є чого глитайні ремствувати.

— Тобі шана за це, — ніжно пригорнулася Настя. Тепла хвиля пробігла по жилах, пристрасно допавсь Сисой до рожевих губ, одриваючись на мить, щоб гарячково прошепотіти:

— Прийдеш? Прийдеш сьогодні?

Десь близькі кроки — і Настя нашвидку пригладжує зім'яту червону хусточку, а вона така бліда супроти розпалених щік, супроти іскристих зіниць, що без слів кажуть:

— Таж прийду. Хіба можу не прийти?

А Сисой повертається з удавано-діловим виглядом, заклопотано ніби зазирає в лійки і наказує робітникові, що зайшов був до кімнати, принести ще якусь пару порожніх посудин.

Той бачить попідстінню цілий шерег ще неповних сулій, здивовано знизує плечима, але кориться наказові й неохоче йде з кімнати.

— Бачиш, який ти! — попрікає крізь придушуваний сміх дівчина,— мало не засипались. А ще завідувач, цілується з робітницями по кутках. Дивись, бюрові осередку перекажу.

— А я перекажу, що ця робітниця олією долівку мастить. А ще комсомолка — не вміє державне майно берегти.

— Ну, іди вже, бабію бабієвичу, не заважай працювати!

— А ти слухай, що начальство каже, прийдеш увечері?

— Ой, бюрові перекажу, ой, перекажу!

Жартує дівчина, а самій так сумно стає, коли лишається на самоті, така злість бере на ті краплини м'ятні, що поволі, ледь-ледь крапають, ніби навмисне віддаляючи побачення.

І не знати, чи то перше палюче кохання, чи їдкий м'ятний пах навертає сльозинки, і чи то сльози радости першого дівочого щастя, чи сльози жалю, що так довго, так безкрайньо довго тягнеться клятий час. Ой, несила діждати — і падає скляна лійка з тремтливих рук на поміст. Різкий дзеньків скляних дріб'язків гостро коле злякане вухо, мов сигнал на якусь небезпеку.

Настя низько схиляється, збираючи розбите на гамуз скло. Губи зблідли, на них неприємні, їдкі м'ятні випари.

II

Сисой ішов двором і нервово торгав чорну борідку. Серце ще напружено гнало збентежену кров, і вона теплими хвилями билася в дужих м'язах, стукала в жилках на скронях.

— Гарне дівча! Добре буде з нею. Любить так наївно, самовіддано. Ось тільки бороду мою зневажає, — посміхнувся, згадуючи, як сіпала була вона його за цю чоловічу ознаку і примовляла переконливо:

— Ну, ти ж молодий, ну, нащо тобі оця цап'яча прикраса?

— А от хочу старим виглядати, поважнішим...

І, справді, поважно, по-хазяйському виступає поміж селянських возів, що сірими копами вкрили ввесь просторий двір.

Раптом відчув щось неприємне між плечима, наче шкрябає хтось, торгає холодними пальцями, кличе — обернись!

Обернувсь таки, і здалося, ніби десь далеко з-за воза визирнула чиясь голова в баранячій шапці й гостро вколола лихим оком.

— Знов тая примара! Та що ж воно ввижається, бодай йому добра не було?!

Швидкою ходою туди, де манячила була баранячa шапка, — аж там уже нікого нема. Гніда, сливоока конячина хрумкає сіно і нетямущим вогким поглядом довірливо позирає на збентеженого Сисоя. І вуха в неї розчепірчені широко, немов в ослюка, наче й слухати їй щобудь ліньки, наче насторожуватися ні на що аж ніяк не треба. Життя йде своєю ходою, а вона — хрумкає сіно.

— Чи не страхополох я, — вилаявсь у думках Сисой.— Ну, чого збоягузив? Кого шукаю?

Пішов додому, соромлячи себе, але десь у глибині сидів шашіль і точив ненастанно свідомість, турбував якоюсь невідхильною небезпекою.

Узяв газету — нудно плигають чорні карлючки перед очима, свідомість не нотує того, що подають очні нерви, не в'яже окремих слів у думки, в речення.

Уже звечоріло і в вікно видні кострища, що розвели селяни внизу, біля ставу. Певно, здалека приїхали і хочуть тут підночувати,

щоб уранці тягти по-світлому додому. Жовтавими гадючками в'ється між темних вербин полум'я, і химерними тінями ворушаться біля нього селянські силюети. Хто підкидає хмизу, хто щось мішає в казанку.

Сисой довго дивиться у вікно, пильно приглядаючись до темних постатів.

Зіщулені очі починають боліти, в них миготять швидким колом променясті зірки.

— Та чого це я? Гайда до роботи! — раптом гонить невтомного шашеля Сисой і причиняє віконниці, наче вони відгородять його від непокійних думок.

Розгортає радгоспівські книги і намагається зосередити увагу на річному звіті. Цифри плигають розхрістаними рядками і ніяк не підсумовуються, не набувають реального змісту.

— От добра б йому не було! Рознервувавсь до краю. Хоч би Настя мерщій прийшла.

Підвівсь і почав міряти важкими кроками кімнату з кутка в куток.

Як домовина, кімната — несила бачити це сліпе вікно. Підійшов і знов відкинув віконницю.

І знов біля ставу, під темними вербинами жевріє багаття і витанцьовують мовчазний танок химерні тіні людей. Тільки це вже не селяни, не мирні вози з м'ятними чувалами. Ні, це в лісовій гущавині повстанський загін

ховається від гетьманського війська. Це стоять кулеметні тачанки, а коні майже ніколи не скидають з себе кульбак, тільки коли-не-коли верхівці попустять їм трохи попруги. Метушливі тіні повстанців крутяться коло вогню, як нічні метелики, і не знають, що той огонь зраджує їх, що ось ворог виглядає з кущів, оточує червоний загін, лагодиться його знищити, залити димливою кров'ю лісову галявину.

Ах, оці спомини, ці жахливі спомини! Чого це пнуться в голову сьогодні? Як тоді розірвалася перша сиґнальна бомба...

Короткий стук у двері так зійшовсь із нервовою ходою Сисоєвих спогадів, що він увесь на мить похолов і по-чудному високим, тремтливим голосом скрикнув:

— Хто, хто там?

— Це ж я, одчини!

Перед Настею бліде обличчя в чорній рямці бороди й волосся. Стурбовані очі з поширеними зіницями вдивляються пильно в пітьму поверх Настиного плеча, немов угледіли там щось жахне.

— Що з тобою, чого ти такий?

— Не знаю. Мабуть, оці випари отруйні, шкідливі. Голова болить.

— Чому не обіймеш? Який ти... нечемнюго!

— Знаєш, Настусю, поїдемо звідси десь далеко, в Росію, на Сибір...

— На батьківщину захтів? А я ж думала — принатурився зовсім на Україні. Та чого їхати, коли ти так любиш радгосп-завод? Чим тобі тут погано?

— Отже, погано стає, Настусю... Мабуть, тому, що людина завжди кращого шукає... Та й себе шкода коло тої отруйної м'яти...

— Чи ба! Сам колись казав: іди на завод, ставай за робітницю, годі з куркулями панькатися, а тепер...

— А тепер моторошно мені щось стало, неспокійно і за тебе, і за мене. Наче насуває якесь лихо немилосерде, невідхильне, як сама смерть.

— Та що ти, любий? Не лякай, не турбуй.

Пестила, ласкала, як мати малого. Він, великий і дужий, стояв навколішках перед маленькою ніжною дівчиною, поклавши голову на м'які теплі стегна, а вона гладила його чорне волосся і вгамовувала біль пестливими словами, повільними оксамитовими рухами.

І наче вщухав біль, ховавсь кудись клятий шашіль. Сисой пригортав міцніше дівоче тіло, жадібно вкривав гарячими цілунками обличчя, шию, плечі, груди, соромлячи й дивуючи дівчину, незвиклу до проявів пристрасного чоловічого почуття, пробуджуючи і в ній теж гарячкову жадібність.

Між ласками повторював:

— А таки поїдемо звідси. І що швидше, то ліпше. Знаю, що далі тут жити не зможу. Тут жах, тут якісь примари старого!

— Ну, якого старого? Тут усе нове, все створене твоїми руками. Схаменись, не лякай, поцілуй мене ще...

Стомлена незнаними досі ласками, вертала Настя додому, в будинок, де жили робітниці, лишивши коханого на самоті, з розвихреними нервами, з гарячою головою. Вона не знала цього й швидко заснула молодим спокійним сном. На білій подушці жевріло ясне щасливе обличчя, а на спинці ліжка соромливо блідла червона хусточка.

III

А Сисой снить тяжкими турботними снами. Нервові рефлекси змушують сонне тіло жити ніби справжнім життям, рухатися, застигати в одчаю, боротися. Нерухомі губи беззвучно кричать, нічна тиша породжує стогін і зойки, заплющені очі бачать наявне сплетіння картин, бачать інших людей і себе між ними...

Ось ізнов на галявині червоні повстанці. Аж у далекі, ген-ген за лісом принишклі села чути ляск пострілів, тахкіт кулеметів. Зрадливе кострище робить з повстанців ясну мету. Їх розстрілюють спокійно й методично, як мішені в тирі. А вони безладно посилають свої кулі в пітьму, не бачачи нещадного численного ворога. Кільце гетьманців стискається, виходу нема, і на лісовій галявині росте купа трупів. Поранені плазують

на землі, безпорадно шукаючи криївки, вдираються в колючі кущі, намагаються присипати себе торішнім листям. Дарма! Ворожий баґнет налапує їх у схованці, проколює око, живіт, горло. Їх не закопають — кому яке діло до повстанського падла? — і буде добряща й довга пожива лісовим хижакам...

Але тепер, уночі, коли затихли останні постріли і примовк стогін ще невбитих, недоколотих повстанців, гетьманський табір розташувавсь після кривавої перемоги туто ж, у лісі, розклавши свої багаття, перенісши на них жар з кострища повстанського. Тут грає гармонька, співають переможці веселих пісень. Десь сваряться за чоботи:

— Та тобі ж вони замалі, опудало горох'яне! Віддай мені.

— Бач, легкий на прибуток! Іди, сам стягни.

— Та й стягну, подумаєш! Де там їхній отаман лежить, здається в жовтих був і тужурка шкіряна?

— Егеж, такий! З борідкою чорною, блідий. Під дубом гіллястим чи що...

Висока постать поволі підводиться й крокує в темряві до високого дуба.

Але до шкіряної тужурки на галявині вже тягнуться в пітьмі чиїсь пожадливі руки. Вони не стягають її з отамана, але хапливо нишпорять по кишенях, шукають, мабуть, грошей. Та ні — хіба гроші мали тоді якусь ціну? Чоботи були дорожчі за гроші, револь-

вер — дорожчий за чоботи, бо зі зброєю будуть і вони, і всяка іншина. Руки мародера налапують у кишенях якісь папірці, спритно перегортають, ховають їх. Мародер підводиться, хоче йти, але раптова думка спиняє його:

— Хіба такі важливі документи носять просто в боковій кишені? Десь, мабуть, у підкладці, в комірі, в чоботях, під підошвою.

Темна постать знов схиляється над повстанцем із блідим обличчям, облямованим чорною борідкою, наступає йому міцно на живіт і тягне за чобіт. Отаманове тіло ще не задубіло, але нога здається важкою, немов з олива. Ступня не гнеться, і руки мародера зриваються з закаблуччя. Він хапає ножа і пробує відтяти підошву.

Нігті лізуть у діру, і начебто не від чобота — від самої ноги віддирають шкіру. Радісний оклик тихо звучить у пітьмі — гадка справдилась, під стелькою лежать якісь акуратно згорнені папірці. Мародер підводиться знов, урадуваний знахідкою, і чує поблизу кроки.

— Хто там?

— А ти хто? Стій, бо стрілятиму.

Зброї нема — один ніж. З револьвера вночі всі набої повистріляв. Треба стояти, бо справді ще вб'є.

Наближається другий мародер, ґвинтівка на першого цілить.

— Свій, пропусти!

— Який ти свій? Світи сірника, ворушись!

Тремтливими руками доводиться запалювати сірника. Згортає долоню так, щоб світло падало на супротивника, лишаючи себе в тіні. Друга долоня міцно цупить ножа. Сірник освітлює тьмяним вогником мертвяка. Чорні тіні плигають на блідому обличчі. Воно наче всміхається кривою посмішкою. Може, це й не мертвяк? Біліють з розірваного чобота пальці. Чути брудну лайку:

— Що ж ти, сукин син, чоботи спаскудив? Скидай тепер свої, в рот тобі свинячий хвіст!

Миготіння сірника плигає на дикому зарослому обличчі. На ньому злісні, пронизуваті очі. Свій, чужий — такому однаково. Чоботи дорожчі за людське життя...

Раптовим пострілом думка:

— Загину, не втечу, як намислив. І на мені ж бо чоботи — жовті...

І рука з ножем просто в око небажаному свідкові. Тяжкий стогін, шелест упалого тіла — і швидкий тупіт утікачевих ніг. Десь з - під куща оклик невидного вартового, одинокий постріл в пітьму — і тихо все в лісі, тільки на галявині ще чути перебори гармоньки і хватський приспів:

Гех, яблочко, да куди котишся?
Як до нас попадеш, не воротишся.
Гех, яблочко, да сахаристоє,
Як зарізав, убив комуніста я!

IV

Ранок другого дня видався прозорий, дзвінкий. Маленькі павучки вирядились у свої далекі мандрівки на бабиному літі. Його липучі нитки розносив легенький вітрець скрізь по дорогах, чіпляв на дерева, кущі. Іноді повітряна нитина відважного мандрівника попадала в ясне сонячне проміння і вилискувала тоді серед ніжно-блакитної прозорости мініятюрною веселкою. Ще подув — і веселка зникає, стає невидною і летить десь далі в невідомі простори. Чи знайде притулок, чи загине беззвісно?..

Як ішла Настя на працю, раптом стало лоскотно на рожевих щоках. Торкнула рукою — тонке павутиння, і на маленькому білому клубочку — творець дивовижного приладдя. Зняла обережно нитинку з обличчя, і по ній забігав стривожено павучок, не знаючи, куди притуливсь його повітряний корабель. Настя подула на бабине літо — понеслося воно знов над землею в невідому путь...

— Отак із Сисоєвою працею. Скільки сил прикладав, снуючи тут своє мережево. І от зачепилось за якусь примару...

Замислена йшла дівчина й не знала, що саме тоді, за скілька кілометрів від заводу, в містечку, що правило за районний центр, із самісінького ранку відбувалось засідання в райпаркомі. Багато справ там набралось,

а найголовніша — вибори на партконференцію. Давно вже сидять члени парткому, і вже коливається в невеличкій кімнаті сивий цигарковий туман, вже почманіли присутні й безладно відгукуються на слова секретаря.

— Думаю, що треба намітити між інших кандидатів Сисоя Антіпова. Хлопець діловий, серйозний.

— Хто, Сисой добрий кандидат? Відлюдок він якийсь. Сидить у радгоспі, мов слимак під листом, від усіх ховається.

— А господарку проте хто поставив? М'ятою тепер увесь район прославився.

— А може, хто не знає про нього? Зачитати анкету?

— Читай, читай. От я не знаю, недавно ж бо тут.

— Отож... Антіпов Сисой Потапович, років тридцять вісім...

— Бач ти! А так ніби й молодший, дарма, що борода густа...

— Не перебаранчай! Років тридцять вісім, а родом із Пензи, слюсар.

— Із Пензи? Ото б заклявся, що чистісінький українець.

— Оце йому й плюс. Бачте — з росіян, а як зукраїнізувавсь, коли ми тут сами мішаємо горох з капустою — не розбери-бери.

— Ану, далі без моралі! Чого проповідуєш-сами знаємо.

— Знаєте та не добираєте. А він до того запільним робітником був, партизаном... Треба кращого кандидата?

— Не треба, пиши, згодні!

— Пиши Сисоя, червоного директора м'ятного!

Гомін у маленькій кімнаті секретаря. Купи недоладків збільшуються, справ доводиться розв'язувати багатенько. Що ж, у центрі півтора десятка наркоматів, кількадесять трестів та профспілок, а всі ж ці справи і в районі. Що великим кораблем керувати, що човником — однаково клопоти, однаково робочий день повний, спати ніколи. Один телефон у секретаря, отож і дзеленьчить цілісіньку добу, з усіх сільрад, з розкиданих по району заводів, радгоспів, колгоспів несе вістки, запитує для партійців порад, наказів. Дзеленьчить він і зараз настирливо, тривожно якось.

Секретар поволі підводиться й простує до стінки, де молоточок метляє невгамовно між двома блискучими дзвониками.

— Та годі бо! Слухаю. Що? Що? Убивство? Кого вбито? Товариші, в радгоспі нещастя! Їдьмо мерщій. Коней з райкому! Кличте начміліції...

Юрбою вискочили парткомці на вулицю і за скілька часу, схвильовані жахною новиною хльоскали коней, поспішали грузькою осінньою дорогою до радгоспу.

Несподіванка приголомшила — ніяк не могли добрати причини нещастя. Похмуро мовчали. Тільки ось говорили про Сисоя Антіпова, кандидатом намітили — і от... І як це сталося?

V

А сталося справді несподівано, безглуздо, раптово, як землетрус, як вибух на заводі,— і скалічило людське життя...

Сисой прокинувся з тяжкою головою. Завжди червоні від м'ятної отрути повіки ще почервонішали, наллялися кров'ю. Вона наче згорнулася чорними клубками і давила на мозок, ледве протискувалася в жилах. Нічні привиди знесилили нерви, і вони стали якісь байдужні, нерефлекторні, наче звисли геть по тілу безсилими нитинами. І вся істота обважніла, згрубіла.

— Наче чувал отой м'ятний,— схарактеризував себе Сисой, даремно намагаючись освіжитись холодною водою.

І не пішов, як завжди, зразу до контори, а спустивсь геть до річки пройтися, провітрити очманілу голову. Ішов луками, жадібно вдихав у легені прозоре осіннє повітря, стежив очима бабине літо.

Геть далеко занесло думки, і далеко зайшов був Сисой, поволі йдучи зеленим берегом тихенької річки. А навпроти, в лузі давно стежили за ним пастушки. Земля там курку-

лів місцевих, а межує з радгоспівською. Частенько заходила в школу худоба, і нераз пастушкам діставалась від Сисоя і від батьків чи хазяїв, що платили за тую школу. Не люблять пастушки Сисоя і виспівують тепер голосно, ховаючись у кущах, на противному березі:

Ой, Сисою, ой, Сисою,
Котись звідси ковбасою!

Хода думок перервалась. Сисой гірко посміхається:

— Бач: ці женуть звідси. Треба таки їхати з України геть. Тут спокою не буде. І чого це я тут осів?

Повернув назад до заводу, а в вухах ще довго лящали хлоп'ячі голоси:

Ой, Сисою, ой, Сисою,
Котись звідси ковбасою!

Приспішував кроки, наче дійсно втікав. Приглушував сум і намагавсь ізгадати поточні заводські справи.

— Ач загуляв, мов паничик якийсь. А в конторі, мабуть, селяни на гроші чекають. Треба ордери підписувати...

І справді — коло контори стояв чималий гурт підвідників: хто з учора лишивсь, хто вже й сьогодні приставив новий транспорт м'яти.

Звична картина ввела Сисоя в буденну колію. Зайшов у свій „кабінет“ — маленьку

клітинку поряд канцелярії — і сів розбирати папери. Двері рипіли й пускали по одному то когось із службовців радгоспу, то селянина - плянтатора умовитись про приставку м'яти, одержати гроші за сировину. Години летіли розмірено, як хвилі на морі, як дзиґареве вагадло. Неспокій і сум покинули Сисоя, і він захопився звичною працею, іноді лише позираючи в вікно, звідки видно було заводський корпус: мерщій бо кінчити тут, піти подивитись туди, де шум машини, де гомін, де Настя...

Раптом перед очима бараняча шапка. Щільно причиняє двері й стає перед Сисоєм високий, грізний. У Сисоєве обличчя пронизувато вп'ялось єдине око, лице насмішкувате.

— Пізнаєш? Я пізнав, дарма що бороду завів. Бородою злочин не вкриєш.

— Чого... чого тобі треба?

— Чого треба? Грошей щоб давав, пенсію, значить, на інваліда. Око мені хто виколов?

Нічний сон метелицею звихривсь. Примара — вже не примара. Ось де жива людина стоїть, людина - звір і гострими пазурями рве його, вертає назад усе те, що, здавалось, загинуло, забулось без сліду. Марнуються довгі роки невсипущої праці, гіркої покути...

— Комуністом заделався, комісаром? А ти тиняйсь, мов пес безпритульний, в рот тобі свинячий хвіст! Давай двадцятку на задаток.

Бараняча шапка наближається до столу й спирається на нього когтистими п'ястуками. На Сисоя тхне кислим смородом перегорілого самогону. На жовтій опуклості ока руда мережка налитих кров'ю жилок. І несила одвести зору від цього ока — хіба для того, щоб угледіти побіч запалу синювату яму другого.

... Присситься ненажерним смоком. Виссе всю душу. Отруїть. Зведе. Напоїть повсякденним жахом. Змусить благати навколішках, цілувати мерзенні руки...

— Чого ж мовчиш? Гетьманське військо згадуєш? Як же — разом служили, може, хто цього й не знає...

... Так, ніхто не знає і не може знати, як колись двадцятилітній юнак у вирі подій попав до цієї зграї, як намагавсь вихопитися з неї, як складним шляхом — чи перекажеш його? — збагнув, на чиєму боці має він бути, і намислив свій плян. І от знов ця примара перед очима нагадує старе, топче без жалю все життя, всі надії й мрії...

Як урятуватись? І чи може бути рятунок?

Думка іноді безсило борсається, мов риба в ятері, не знаходячи виходу, — іноді беззвучно прорізає незнаність сліпучою блискавкою.

— Двадцятку, кажеш? Дам тобі двадцятку, стривай...

Рука повільно лізе в заховану під тужуркою ззаду кишеню і намацує там тверду річ.

Бараняча шапка відступає трохи від столу і губи складаються в задоволену посмішку. Пучки мимоволі ворушаться, ніби вже почувають пожадану здобич.

— Ось! Ось! Ось!

Різкі постріли хляскають один по одному, і важке тіло, незграбно змахуючи когтистими руками, безпорадно хапаючись ними за стіл, сірою купою простягається долі. Сисой перестрибує через нього і ще з револьвером у руці кричить у дверях:

— Рятуйте! Грабує!

Збігаються переполошені службовці, робітники, селяни. Через двір летить червона хусточка Насті.

Блідий, переривчатим голосом, Сисой оповідає:

— Хотів мене пограбувати, задушити. Думав — гроші заводські маю в столі. Ледве відборонивсь. Стріляв.

— А що на злодіїв дивитися? Не вб'єш сам — він тебе вб'є. Собаці — собача й смерть, — співчутливо кажуть з юрби, розглядаючи розпістерте тіло.

Але раптом воно ворушиться, стогне тяжко й хрипко.

— Не вбив! — не своїм голосом скрикує Сисой і знов підводить револьвер.

Його схоплюють звідусіль дужі руки.

— Ні, це вже не можна, товаришу Антіпов. Годі з нього, хай тепер суд розбере.

Розплющується поволі лихе око, і хрипкий голос вимовляє серед раптової тиші, як перший грім близької грози:

— Суд таки розбере. Який він товариш Антіпов? Гетьманець він, злодій такий, як і я. Комуніст липовий! Облудник! Шахрай! В'яжіть його, люде добрі!

— Мовчи, мерзотнику,— кидається до нього в нестямі Сисой, але юрба не пускає його.

— Заспокойтеся, товаришу Антіпов!

— Не Антіпов він, кажу, а юнкер гетьманський. Селян розстрілював, погроми робив. Не один я знаю, ще свідків найду. І мені око виколов. Тепер злякавсь, що викажу, вбити хотів.

— Не слухайте, не слухайте його! Лихо моє, що він каже? Бреше він, бреше все!

Але було вже запізно. Глухо загурчала юрба, присунулась ближче, вороже вцитькувала Сисоя.

— Чого не слухати? Може, чоловік помре зараз. Хай каже.

— Хай каже! Уведіть Сисоя.

І полилась злісна, хрипка сповідь: колишнього гетьманця легко поранив Сисой, надто нервувавсь, стріляючи. Лише несподіванка спочатку приголомшила злодія, а тепер він сидів, притуливши хустку до рани в плечі, і переповідав своє й Сисоя минуле, згадував прізвища, назви сіл і міст, згадував темну ніч на лісовій галявині... Обличчя слухачів

хмарнішало, облягалося сердитими зморшками.

— От падлюка! Втелющивсь серед нас, ніби свій. А ми й не знали... От злодюга! Держіть його там, хлопці!

І справді треба було держати... Кинулась була в сусідній кімнаті до Сисоя Настя.

— Любий, що він там каже? Скажи мені, що він бреше. Скажи!

— Не чіпай мене... Не бреше.... Загинуло все.... Не чіпай, забудь...

Кліщами схопило горло. Страшно, коли ридає великий мужній чоловік. Це не жіночий плач, не дитячий. У ньому мало звуків, вони глухі, придушувані, але стрясається все тіло, тремтить у муці, і знати, що багато треба було, щоб виникло теє ридання...

Потьмарилось усе перед Настею. Безсило впала на стілець, не знаючи, що сказати, що вдіяти. Якесь павутиння перед очима летить, летить невідомо куди. Упала на долоні головою, стискає пальцями скроні до болю, ніби він замінить той біль, що прийшов так несподівано, брутально.

— Та що ж це? За що?

Підводить залляте слізьми обличчя — Сисоя нема і нестямні крики на дворі:

— Держіть! Держіть його!

Невдалу путь обрав собі Сисой до річки. Там бо коло берега ще стояли селянські підводи ночліжників — і юрба перестріла його.

Чи бачили ви, як в'яжуть?

Дикий клубок людських тіл, хрипке дихання, прокльони, глухі удари по чомусь м'якому, тупіт десятка ніг, скуйовджені голови і зняті догори кулаки.

І не видно того, хто всередині стиснутої багатоспинної маси, і немає в тій масі жадного обличчя. Аж ось вона розступається, втирає рукавами спітнілі лоби — і під ногами на землі скарлючене, обідране, скривавлене людське тіло. Очі заплющені, свідомости нема.

Не знати — живий чи вже мертвий.

— Ага, втопитись хотів? Правду не втопиш. Правда спливе. Чесній людині нічого топитись. Дзвони, хлопці, в район, щоб міліція їхала...

Над юрбою високо вгорі летіло бабине літо, і день був такий осінньо-прозорий, дзвінкий.

— Епілог? Нема ще епілогу. Скоро буде суд. Сидять тимчасом у в'язниці обидва: Сисой і бандит. Настя змарніла, в неї незабаром буде дитина. Червона хусточка, хоч і злиняла, ясними згортками облямовує бліде обличчя. Вона частенько ходить до слідчого й питає:

— Ну, невже десять довгих років чесної праці нічого не значать? Він же робив так

самовіддано, як робив би, мабуть, і той справжній Сисой Антіпов, що в нього, в мертвого вже, викрав він партійні документи. Ну, невже суворо засудять?

Слідчий з жалем дивиться на змарнілу дівчину й каже:

— Не знаю.

29/X — 1928 р.

ЗМІСТ

Ціна 15 к. (Р)

